

УДК 159:9:173

X 12

Роман ХАВУЛА

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ САМОСТВЕРДЖЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті висвітлено проблемні питання самоствердження сучасної молоді, здійснено теоретичний аналіз наукових джерел дослідження самоствердження старшокласників у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Вказується, що самоствердження визначається як прагнення до саморозкриття, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточенням. Описуються основні різновиди самоствердження, а саме особистісне і соціальне самоствердження, та розкрито їхні основні форми.

Ключові слова: самоствердження, старшокласники, самореалізація, особистісне самоствердження, соціальне самоствердження.

Постановка проблеми. У період активних соціально-політичних змін, економічної кризи, нестабільності в суспільстві та інтеграційних процесів, які пов'язані з входженням в європейський простір, відбувається різносторонній вплив на розвиток самосвідомості старшокласників та пошук нових шляхів самоствердження сучасною молоддю. Науковці розкривають насамперед коло питань особистісного зростання молоді, спрямування особистості до здійснення адекватних самостійних виборів з накресленням життєвих планів на майбутнє. На сьогодні феномен самоствердження найчастіше вивчається в одному ряду з процесами самовиховання і самореалізації особистості старшокласника. Вивчення цього психологічного утворення більшою мірою торкалося лише підлітків шкіл-інтернатів, але ґрунтового його аналізу не здійснювалося щодо старшокласників в умовах сучасних

українських реалій. Саме тому вивчення психологічних аспектів самоствердження старшокласників має важливе науково-прикладне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах вікової та педагогічної психології, провідні науковці вивчають питання розвитку процесів самопізнання і самовдосконалення особистості періоду дорослішання. У вітчизняній та пострадянській психологічній літературі більшість учених акцентуючи увагу на самовизначенні особистості підліткового віку, торкалися також і проблеми самоствердження. З точки зору А. Реана, на кожному етапі особистісного розвитку у старшокласників, з одного боку, ускладнюються та модифікуються такі особистісні утворення, як старанність, відповідальність, емпатійність, а з іншого, – амбіційність, примхливість, принциповість [12]. Як довели Є. Нікітін та Н. Харламенкова, старшокласники привертають до себе увагу нестандартним зовнішнім виглядом, зокрема використовують екстравагантний одяг, макіяж, пірсинг, незвичайні зачіски, татування тощо [8]. Л. Осьмак досліджувала змістові та динамічні характеристики тенденцій самоствердження підлітків в умовах реальних родинних взаємин та підлітків, які мали досвід депривації внутрішньосімейних зв'язків (позбавлених батьківської опіки) й підлітків-сиріт (вихованців закладів інтернатного типу). Вченою виявлено, що в перших презентованість власного «Я» характеризується домінуванням суспільно-особистісної ідентичності, пов'язаної з усвідомленням себе як джерела власних дій – особистісна позиція «Я-діючий»; цей модус самоусвідомлення визначається виокремленням власного «Я» як носія особистісних якостей, певних потенціалів, схильностей і форм активності дорослої людини та домінуванням ідентифікацій, які актуалізують вибірковість рольового самовизначення; у других – простежується дифузність, розмитість презентованості власного «Я», домінує ситуативно-інтерактивна ідентичність як носія поведінкових характеристик, виявляється обмеженість на рівні статусного самотворення; їм властиве відчуття заниженої цінності власної особистості, низький самоконтроль та згасання процесу ідентифікації, що відображає вибірковість соціально-рольового самовизначення, яке реалізується лише в контексті «тут-і-тепер» емпіричного буття [8].

Узагальнивши результати наукових досліджень Л. Виготського, спостерігаємо встановлення ступенів розвинутості самоусвідомлення й самопізнання особистості підліткового віку на засадах культурно-історичної теорії. Перший ступінь визначається здатністю підлітка рефлексувати й утверджувати власне соціальне становище у навколишньому середовищі, другий – здатністю постійно знаходити в собі нові можливості, здібності й особистісні якості, які поглиблюють як пізнання внутрішнього світу інших людей, так і самопізнання [5]. На думку Л. Божович, розвиток моральної мотивації підлітків активізує формування внутрішньої позиції, яка допомагає їм опанувати власне соціальне становище серед інших людей та засвоїти соціальні ролі [3]. З точки зору І. Кона, особистість у період дорослішання прагне до відкриття свого «Я» та власних потенціалів [7]. Поряд з цим І. Булах стверджує, що підлітки у своєму арсеналі взаємодій здатні використовувати різноманітні форми (саморозкриття, впевненість, співтворчість тощо) утвердження «Я», презентуючи себе в референтній групі [4].

З огляду на представлені міркування, актуальним є проведення теоретико-методологічного аналізу самоствердження особистості старшокласника, що, зрештою, і визначає *мету* публікації.

Характерними рисами сучасного українського суспільства є його економічна нестабільність, внутрішні міграційні процеси зумовлені конфліктом з Росією, соціальна невизначеність, політичні негаразди, які, з одного боку, активізують в особистості власні ресурси і вона проявляє ініціативність, гнучкість, відповідальність у діяльності та дотриманні моральних норм, а з іншого – апатію, пасивність до думок, поглядів, інтересів і переживань інших людей та відчуття безпорадності, невпевненості у власних силах та можливостях. При цьому в молодій людині здебільшого зростають потреби до саморозкриття, самовизначення, самоздійснення, а, зрештою, – й до самоствердження, що структурується внутрішнім, суб'єктивним процесом її самоусвідомлення.

На сучасному рівні розвитку психологічної науки проблема самоствердження особистості визначається як значуща, що пов'язана з інтенсивним вивченням процесів, які відображають різні аспекти життєіснування: самоздійснення, самовираження, самоактуалізацію тощо.

Класики психології, які дотримувалися психодинамічного підходу (А. Адлер [1], К. Хорні, А. Фройд [14]), вважали, що самоствердження є вродженою якістю молодого людини, в процесі розвитку якої вона набуває різноманітних форм. Результати дослідницької діяльності психоаналітиків свідчать, що вони по-різному розуміють поняття «самоствердження особистості».

У межах індивідуальної психології А. Адлером була розроблена концепція самоствердження особистості, в якій вчений розрізняв дві стратегії самоствердження людини, зокрема, конструктивне перевершення і особистісне перевершення. Самоствердження конструктивного перевершення трактується ним на засадах домінування, переважання над собою; прагнення до особистісного зростання шляхом переінакшення себе, досягнення нових вершин і цінностей. Особистісне перевершення значною мірою притаманне людям, які страждають на неврози. Воно зводиться до того, що прагнення до влади, престижу та самоствердження перед іншими, має вигляд компенсації комплексу меншовартості, який не стимулює людину до особистісного зростання, а, навпаки, перетворюється на різні форми захисної поведінки [1].

Психологічній специфіці процесу самоствердження особистості у досліджуваному вимірі приділяють увагу українські вчені І. Бех, І. Булах, Л. Осьмак, М. Савчин, [2], [10], [4].

На думку І. Беха, починаючи з молодшого підліткового віку, в особистості виникає почуття дорослості (бажання бути і стати дорослим); прагнення до самостійності, інтимного спілкування, усвідомлення своєї відповідальності, почуття егоцентризму та водночас змінюються її референтні орієнтації. Крім того, особистість сучасного підлітка утверджує себе в соціальному просторі як самоцінність, котра може реалізовуватися в діапазоні емпатії чи псевдоемпатії до переживань інших, почуття відповідальності чи безвідповідальності, тенденцій до агресії чи співробітництва, авторитарного домінування чи діалогу у взаєминах, егоїстичних чи альтруїстичних тенденцій у спонуках та поведінці. На відміну від молодших, як зазначає І. Бех, старші підлітки більше усвідомлюють вплив негативних явищ у сучасному суспільстві щодо становлення власного життя [2].

Проблеми самоствердження особистості підліткового віку висвітлені у дослідженнях Л. Осьмак. На її думку, самоствер-

дження – це закономірно виниклий атрибут соціалізації підлітка, що виявляється у спрямованості його особистості на виділення й реалізацію своєї «самості» в системі соціальних зв'язків. Водночас дослідниця виокремила механізми самоствердження: центрацію, рольове самовизначення, ідентифікацію, автономність, «самість», персоналізацію. Завдяки механізмам центрації, рольовому самовизначенню, ідентифікації, особистість підлітка насамперед визначається з власною думкою, позицією, випробовує свої здібності й можливості, а також «приміряє» до себе найрізноманітніші ролі. Механізми автономності, «самості», персоналізації забезпечують особистості підлітка здійснення самостійного вибору, відповідального ставлення до навчальної діяльності, а також презентування власного «Я» в соціальному просторі. Вищевикреслені механізми самоствердження підлітків корелюють з різноманітними показниками зовнішніх умов, у яких вони перебувають [9].

Як підкреслює М. Савчин, самоствердження особистості в старшому підлітковому віці може мати як позитивну, так і негативну спрямованість. Позитивна спрямованість самоствердження, на думку вченого, актуалізується у конкретних видах діяльності, а саме в успішному навчанні, громадській роботі, праці та спорті. Негативна – пов'язана з іншим змістом: прагненням до егоцентричного визнання іншими. Крім того, вчений виокремлює критерії самоствердження старших підлітків, які проявляються у конкретній діяльності. З одного боку, – це критерії успішності, дисциплінованості, самостійності, а з іншого – досягнення офіційного чи неофіційного статусу в шкільному середовищі [13].

У своїх наукових доробках І. Булах вважає, що самоствердження особистості «набирає» все більшої значущості, так званих «обертів» саме в підлітковому віці. На її думку, сутнісною «тканиною» самоствердження молодшої людини є її особистісне зростання. У розумінні дослідниці, особистісне зростання підлітка – це процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного «Я», що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій, як вільних, відповідальних учинків [4].

Аналіз психологічних словників показав, що у більшості з них поняття «самоствердження» трактують як стійке прагнення особистості до високої оцінки та самооцінки; прагнення до досягнення та підтримання певного соціального статусу; фундаментальну потребу в самовираженні та саморозкритті; прагнення до самореалізації, самоцінності особистості [6].

У процесі теоретичного аналізу виявлено, що самоствердження – це потреби, прагнення особистості до свободи волі, влади й досконалості, честі, гідності, а також власних інтелектуальних можливостей і водночас дотримання нею морально-ціннісних норм.

Узагальнивши ідеї вчених та тенденції розвитку самоствердження, ми вважаємо, що найбільш достовірним буде таке визначення: самоствердження – це прагнення до саморозкриття, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з навколишніми.

У нашій розвідці виокремлюємо особистісне та соціальне самоствердження і трактуємо їх по-різному. *Особистісне самоствердження* – це прагнення старшокласників презентувати власні думки, ідеї, погляди для свого задоволення, отримання власного авторитету й здобуття бажаних результатів, не очікуючи при цьому визнання іншими. Варто зазначити, що особистісне самоствердження має дві форми – конструктивну та деструктивну. Щодо першої, то підлітки намагаються проявити себе на основі усвідомленого ставлення до власного «Я», розуміння власних принципів, позитивного сприйняття себе, прагнення впевнено почуватися перед самим собою та іншими. Згідно з другою, підлітки реалізують свої дії та вчинки завдяки неусвідомлюваним бажанням і прагненням, що виявляється у нерозумінні, небажанні знаходити та приймати оптимальні рішення у складних ситуаціях. *Соціальне самоствердження* – це прагнення старшокласників переконливо відстоювати власні ідеї, впевнено почуватися у власних здібностях і можливостях, займати значуще місце в колі своїх однолітків та друзів й водночас бажання отримати розуміння, повагу та визнання з боку навколишніх.

Соціальне самоствердження також можна диференціювати на дві форми – конструктивну та деструктивну. За першою – підлітки самостверджуються за допомогою «розкриття» власних

потенціалів, емпатійності, впевненості в собі, їх визнання, поваги з боку навколишніх. Стосовно другої – підлітки самостверджуються за допомогою демонстрування агресивності, конфліктності, використання ними ненормативного мовлення, вдаються до нівелювання моральних норм, принципів, ідеалів [6].

Отже, проблема дослідження психологічних аспектів самоствердження старшокласників в нових соціокультурних й економічних умовах сучасного суспільства є однією з актуальних, маловивчених і дискусійних. У сучасній психологічній науці процес становлення самоствердження особистості ідентифікується з прагненнями до саморозкриття, самоцінності, самоздійснення, самореалізації власних потенціалів у різних її взаємодіях. Проведений теоретичний аналіз засвідчує, що особистість старшокласника самостверджується в соціальному просторі, з одного боку, за допомогою зовнішнього впливу та очікувань дорослої спільноти, а з іншого, – за допомогою внутрішніх спонук та суб'єктивної необхідності «Я-життєствердження».

На нашу думку, для кращого розуміння проблеми самоствердження як складової самосвідомості особистості важливо виокремити, проаналізувати та дослідити специфіку, форми і засоби самоствердження старшокласників, на що і будуть спрямовані *подальші* наукові пошуки

Література

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Альфред Адлер ; пер. с англ. А.А. Валева и Р.А. Валеевой. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 448 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : Сходження до духовності : наукове видання / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
3. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович ; под ред. Д.И. Фельдштейна. – М. : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2001. – 349 с.
4. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / І.С. Булах. – К., 2004. – 466 с.
5. Выготский Л.С. Детская психология / Л.С. Выготский // Собрание сочинений : [в 6-ти т.] / под ред. Д.Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 432 с.
6. Жизномірська О.Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 /

О.Я. Жизномірська ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 278 с.

7. Кон И.С. В поисках себя : Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.

8. Никитин Е.П. Феномен человеческого самоутверждения / Е.П. Никитин, Н.Е. Харламенкова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 224 с.

9. Осмак Л.П. Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания в школе-интернате для детей-сирот и детей, которые остались без родительского попечения) : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л.П. Осмак. – К., 1990. – 164 с.

10. Охременко О.Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах / О.Р. Охременко. – К. : Національна академія обoronи України, 2004. – 210 с.

11. Психология подростка : практикум, тесты, методики для психологов, педагогов, родителей / ред. А.А. Реан. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК ; М. : Олма-Пресс, 2004. – 128 с.

12. Реан А.А. Психология изучения личности : учеб. пособие / А.А. Реан. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 288 с.

13. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / М.В. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.

14. Фрейд А. Введение в детский психоанализ. Норма и патология детского развития «Я» и механизмы защиты / А. Фрейд. – М. : Попурри, 2004. – 448 с.

Хавула Роман. Психологические аспекты самоутверждения старшеклассников. В статье освещены проблемные вопросы самоутверждения современной молодежи, осуществлен теоретический анализ научных источников исследования самоутверждения старшеклассников в трудах отечественных и зарубежных ученых. Указывается, что самоутверждение определяется как стремление к самораскрытию, самореализации личностных потенциалов и достижению определенного статуса при взаимодействии с окружающими. Описываются основные разновидности самоутверждения, а именно личностное и социальное самоутверждение, и раскрыты их основные формы.

Ключевые слова: самоутверждение, старшеклассники, самореализация, личностный самоутверждения, социальное самоутверждения.

Khavula Roman. Psychological aspects of seniors self-affirmation. The article deals with issues of self-affirmation of today's youth and depicts the theoretical analysis of scientific sources of self study in high school in the works of national and foreign scientists. It is specified that the self-affirmation is defined as the desire for self-disclosure and self-fulfillment of personal potential and achievement of a certain status in interactions with others. It describes the main types of self-affirmation, especially personal and social self-affirmation and reveals their basic form. Social and personal self-affirmation are differentiated into two forms – constructive and destructive. We paid attention to the fact that high school students are self-affirmed in the social space by external influences and expectations of the adult community, on one hand, and through internal motives and subjective need for «self-affirmation» on the other hand.

Keywords: self-affirmation, seniors, self-fulfillment, personal self-affirmation, social self-affirmation.